

УДК 122/129

В. В. Сурков

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ГЮБРІС ЯК ФАКТОР ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДИНИ ВІД ПРИРОДИ

У статті розглянуті сучасні контексти використання поняття «гюбріс», пов'язані з екологічною проблематикою, а також взаємовпливом людини і природи у більш широкому сенсі. Людина у своїй свідомості схильна відділяти себе від природи, протиставляти себе їй. Це протиставлення усе частіше набуває форм конфлікту. Людина розраховує на його майбутнє вирішення за допомогою подальшого розвитку технологій, покладаючись на можливості свого розуму. У той же час, така позиція викликає активну критику, адже сприймається як гюбріс, що веде лише до загострення взаємин людини із природою.

Ключові слова: гюбріс, біорізноманіття, геоінженерія, екофемінізм, техноцентризм, трансгуманізм.

Аналіз сучасних англomовних текстів, присвячених, зокрема, негативному впливу людини на природу, дозволяє помітити, що у них активно використовується термін «гюбріс» (hubris). Це слово має давньогрецьке походження й може розумітися як «крайня гордість або впевненість у собі». Крім того, гюбріс «часто вказує на втрату контакту з реальністю і завищену оцінку власної компетенції, досягнень чи можливостей, особливо, коли людина, що демонструє його, займає владне становище» [15]. У вітчизняних публікаціях це слово до останнього часу вживалося переважно у історико-культурологічному контексті. Однак сьогодні смислове коло використання цього терміну «гюбріс» поступово розширюється. На нашу думку, це у першу чергу пов'язано із тим, що зарубіжні тексти перекладаються та видаються українською та російською мовами. Приміром може слугувати книга Д. Оуена, яка у видавництві «Амфора» (м. Санкт-Петербург) вийшла під назвою «История болезни. Недуги мировых лидеров последнего столетия» [2]. Враховуючи таку тенденцію, подальша актуалізація поняття «гюбріс» у вітчизняній філософії є, на нашу думку, перспективним напрямом досліджень. У попередніх публікаціях ми вже аналізували контексти використання поняття «гюбріс» для характеристики психолого-світоглядних аномалій можновладців [3] та злочинців [4]. У даній публікації ми розглянемо прояви гюбрісу у контексті проблематики взаємин людина-природа.

Поняття «гюбріс» у контексті взаємин «людина-природа» можна зустріти у працях таких філософів, як Ж. Ладрієр [1], К. Швабе [5], які ставлять під сумнів моральне право людини втручатися у природні

процеси, у тому числі – свою власну природу (трансгуманізм). Серед сучасних авторів, які визначають гюбрис як негативний фактор екологічної поведінки людини, можна виділити також М. Сведіш. Вона є автором книги «Життя поза «Кінцем світу»: релігія надії» та численних статей, у яких звинувачує людину у гюбрисі й на конкретних прикладах ілюструє, яким чином він провокує виникнення екологічних катаклізмів. У статті «Людський гюбрис сіє хаос у наших тілах та душах» [12] М. Сведіш наводить їх перелік. До нього включені велетенська діра, що утворилася у штаті Нью-Мексико 30 років тому як наслідок обвалу земної поверхні над соляними шахтами; надзвичайно ранній сніг у результаті створення китайським урядом штучних хмар; хімічні відходи з вугільних електростанцій, що загрожують прісноводним риbam; поява супербактерій, які не піддаються знищенню медикаментами, унаслідок використання антибіотиків у примисловому тваринництві. У свою чергу, К. Стівенс акцентує увагу на проблемі зменшення біорізноманіття, також вважаючи втручання людини у природні процеси гюбрисичним [11]. А. Джеймісон розглядає проблему невизначеності наслідків застосування нанотехнологій для людини й природи у цілому, а тому вважає оптимістичні обіцянки нанотехнологів та їх спонсорів проявом гюбрису [9]. Дж. Швейцер [10] звинувачує людину у гюбрисі, стверджуючи, що вона помилково поставила себе вище інших біологічних видів на підставі таких критеріїв, як використання знарядь праці і виникнення культури. Однак існують дані наукових досліджень, які демонструють випадки використання знарядь праці та елементи культури у тварин.

Узагальнюючи ідеї зазначених публікацій, можна сказати наступне. По-перше, дослідників гостро турбує питання, чи має людина право на власний розсуд визначати долю планети Земля з її живою й неживою природою, а якщо має, то у якій мірі. По-друге, термін «гюбрис», яким вони позначають порушення людиною цієї міри, використовується не випадково. Автори апелюють до уявлень давніх греків про те, що гюбрис завжди передбачає немезис – неминучу справедливу відплату за нього. Таким чином, використання терміну «гюбрис» дає можливість створювати специфічні смисли, вказуючи на те, що хибне уявлення людини про межі своєї компетентності (зокрема, у стосунках із природою) імманентно містить у собі зародки катастрофи.

Ця стаття ставить за мету на основі аналізу текстових джерел наукового та публіцистичного характеру концептувати гюбрис як тип світовідношення людини, що провокує збільшення негативного впливу людини на природу, та визначити його світоглядні джерела.

Думка про те, що людина – це єдина істота, яка здатна не тільки підлаштовуватись під умови існування, але й підлаштовувати їх під себе, є загальновідомою. З нею важко сперечатися – дійсно, наша культура виникла як результат впливу людини на природу і на саму себе, у ній

увічнені героїчні зусилля духу багатьох поколінь. Саме ця здатність до творчих перетворень забезпечила людині виживання у найнесприятливіших природних умовах і поставила вид *homo sapiens* практично поза конкуренцією серед інших живих істот. Тому ідея про те, що людина не просто відділилася від природи, а протистоїть їй і є чимось вищим порівняно з нею, має закономірне історичне підґрунтя. Із цим пафосом підкорення природи людина пройшла крізь тисячоліття – аж поки не виявилось, що природа має свої межі, і ці межі вже порушені. Виявилось, що ми створили і продовжуємо створювати серйозні проблеми для навколишнього середовища, а через нього – для самих себе. Однак, попри це відкриття, людина не поспішає відмовитися від дій, які можуть виявитися фатальними для життя на планеті Земля. Чи не треба переосмислити свою роль стосовно природи, стати «скромнішими»? Заклики до цього лунають вже не перше десятиліття, однак значних позитивних зрушень досі не відбувається. Людина демонструє справжній гюбріс, продовжуючи експлуатувати природу, ігноруючи її закони.

Яскравий приклад гюбрістичного ставлення людини до природи наведений у статті М. Сведіш «Людський гюбріс – довга сумна історія річки Міссісіпі» [13]. Авторка наводить низку фактів, коли Міссісіпі сильно розливалася і завдавала мешканцям ближніх територій значних збитків. Але це не стало для людей перешкодою для подальшого забудовування річкової пойми – адже у ній розташовані привабливі для фермерів чорноземи. Замість того, щоб відступити, людина продовжує змагатися із стихією шляхом будівництва дамб, гребель та інших споруджень, за допомогою яких прагне підкорити Міссісіпі. Однак їхня дієвість у боротьбі з водною стихією викликає сумнів. Іншим прикладом людського гюбрісу може слугувати ігнорування загрози аварій на нафтових платформах, подібних до тієї, що відбулася на *Deepwater Horizon* у Мексиканській затоці: «з моменту краху установки *Deepwater Horizon* 21 квітня, і всупереч передбачуваному мораторію Обама на бурові проекти, Міністерство внутрішніх справ надало 17 нових дозволів буріння і 19 екологічних винятків для глибоких буровиків у затоці» [14]. Коментуючи такі дії урядових структур, М. Сведіш пише: «Але у цьому й річ: коли ви живете зовні природи (ніби це колись було можливо), коли ви вважаєте, що ваш особливий вид є настільки потужним, і домінуючим, і вищим, що ви можете порвати з законами природи і жити, не зважаючи на них, ви приречені на такого роду лиха» [13].

Отже, людина продовжує ставитися до природи як до скарбниці, використовувати яку для своїх потреб вона має повне моральне право – для цього треба лише подолати її спротив. Якби на місці природи у таких взаєминах виступала інша людина, це розцінювалося б як грабіж, але проблема у тому, що природа досі сприймається багатьма як щось нижче за людину. Н. Ендрюс відмічає, що на філософському рівні ідея

протиставлення людини природі закладена ще у пізнього Маркса, а з розвитком споживчої культури пізнього капіталізму відчуття людиною своєї переваги, її «нарцисизм» (епітети, які можна застосувати як до індивідів, так і до спільнот та організацій) зростають [6]. Людина у такому світогляді розуміється як суб'єкт морального порядку (має безвідносну цінність і не може розглядатися як засіб), а природа виступає у ньому лише як об'єкт, що належить до сфери доцільного (розглядається лише як засіб). Більш детально сучасне ставлення людини до природи характеризує В. Плаввуд, виділяючи у ньому такі негативні риси, як, зокрема, збільшення і максимізацію кількості й підвищення важливості їх відмінностей та ліквідацію, заперечення, мінімізацію спільних якостей (або ставлення до них як до несуттєвих); прийняття природи як належного і заперечення важливості її внеску у розвиток людської цивілізації; об'єктивацію природи, коли люди сприймаються як єдині об'єкти морального розгляду, а «решта» визначається як крізь призму доцільності; ігнорування або заперечення різноманітності у природі (це наочно відображене у мові – термін «природа» є колективним іменником, який приховує відмінності між видами, місцями проживання і процесами) [6].

Таке світовідношення, зрозуміле на перший погляд, при більш глибокому осмисленні виявляється парадоксальним, оскільки людина у своєму біологічному вимірі сама є частиною природи. Яким чином стало можливим протиставлення людини й природи? Напевно, відповідь треба шукати у раціоналістичній філософії з її пафосом людського розуму. Коріння дуалістичного сприйняття людиною самої себе як одночасно природної і неприродної істоти можна помітити ще у вченні Р. Декарта, а саме у тезі про відокремлення раціонального розуму від фізичного тіла і емоцій – «природної» частини особистості. На підставі того, що людина визнає себе єдиним носієм розуму, вона вірить у те, що існує окремо від природи і є істотою вищою за природу. При цьому людина настільки пишається своїм розумом, що часто здатна перевищувати його реальні можливості. Яскраві приклади цього наводить Дж. Хіт у своїй статті «Гюбріс сучасного раціоналізму» [7]. Він описує ситуації, у яких раціоналістичне світовідношення до вирішення проблем виявляється хибним та призводить до невдач, а впевненість людини у своїй правоті виявляється нічим іншим, як гюбрісом. Один з прикладів – вимога тренера бейсбольної команди до гравців бігти до м'яча швидше з метою збільшити шанси спіймати його. Але на практиці така тактика виявляється неефективною – попри очікування тренера, кількість пропущених м'ячів збільшується. Це пояснюється тим, що насправді зазделегідь неможливо визначити, з якою швидкістю треба рухатися гравцеві – той уповільнюється або прискорюється інтуїтивно, дивлячись на м'яч і підсвідомо враховуючи швидкість і траєкторію його руху. У другому прикладі автор розповідає про спроби британських агрономів подолати ерозію ґрунту долини озера Малаві у Східній Африці шляхом його обгортання, як це практикується у Британії.

Але відмінності у складі ґрунту стали причиною того, що обгортання тільки посилює його ерозію. В обох випадках люди прийняли помилкові рішення тому, що мали невинуватну, гюбрістичну віру у безмежну силу свого розуму. У першому випадку розум переоцінювався по відношенню до нераціональної когнітивної системи, а у другому – по відношенню до еволюційного процесу у суспільстві, у результаті якого склалися традиції землеробства. Але у людини завжди є спокуса «розглядати ці практики як ірраціональні, невинуватні, «просто традиційні», ігноруючи навіть їх ефективність, що виявляється практикою. Людина далеко не завжди може врахувати усі фактори, що впливають на результати її діяльності, а без цього їх раціональне прогнозування може виявлятися хибним. Якщо подивитися із цих позицій на геоінженерію та інші напрями антропогенного впливу на навколишнє середовище, то можна стверджувати, що багато проєктів, які сьогодні мають негативні наслідки, є результатом гюбрістичного ставлення людини до природи.

Скепсис по відношенню до можливостей людського розуму у вирішенні нагальних проблем людства дає підстави для критичного сприйняття техноцентризму, який сьогодні міцно вбудований у парадигму суспільного розвитку провідних країн світу. У рамках цієї ідеології подальший розвиток технологій багатьма науковцями та представниками істеблішменту розуміється як панацея від багатьох нині існуючих та майбутніх проблем людства. Їхню позицію можна описати таким чином: «матеріальний прогрес створює проблеми, які можуть – або здається, що можуть – бути вирішеними тільки шляхом подальшого прогресу». При цьому деякі дослідники вбачають у технократизмі релігійне коріння – так, Д. Нобл називає розвиток технонауки на заході проєктом про трансцендентність, коли людина бажає відтворити свою первісну вдосконаленість [цит. за 6]. Техноцентристи сьогодні мають чимало опонентів, які скептично відмічають, що віра у те, що люди можуть керувати природою і вирішувати проблеми ресурсів через технонауку, є небезпечним проявом гюбрісу, що вже призвів до екологічної кризи через надмірну експлуатацію природних ресурсів.

Значної критики у суспільствах викликають такі перспективні напрями розвитку технологій, як геоінженерія, біоінженерія та нанотехнології. Наведемо деякі аргументи, що мають місце у такій критиці. Наприклад, відома індійська філософ, активістка-еколог і екофеміністка В. Шіва вважає, що «ідея інженерії – це ідея панування», що геоінженерія – це гюбріс, який може бути виражений у наступному твердженні: «ми живемо у добу Антропоцену, і тепер люди формують наше майбутнє, вони контролюють не тільки загальні функції нашої планети, але й наші відносини з іншими планетами» [8]. Але втручання у природні процеси, що виправдовується таким підходом, вже сьогодні має негативні наслідки у вигляді парникового ефекту та змін клімату.

Гюбрістичними, на думку деяких дослідників, є також спроби раціонального планування біорізноманіття на планеті, що є проявами

утилітарного погляду на природу. Про це пише К. Стівенс: «Можливо, це великий гюбрис недавньої людської історії – припущення антропоцентричної точки зору на глобальну екосистему: розглядати нашу планету тільки через її користь або її загрози, та розуміння себе як чогось зовнішнього до цілісності екосистеми. І наша найбільша зарозумілість полягає у припущенні, що ми розуміємо наслідки нашого знищення біорізноманіття для благополуччя майбутніх поколінь» [11].

Нарешті стверджується, що нанотехнології є по своїй сутності не «чистою» наукою, а пошуком нових перспективних продуктів для світових ринків – вони фінансуються комерційними структурами й виконують їх замовлення. При цьому інтереси широкого загалу відходять на другий план: «у нашому суспільстві дуже мало місця для публічного обговорення того, як ми можемо використовувати ці та інші просунуті технології чесно та належним чином; замість цього давній злочин гюбрису переживає нове життя, по мірі того як нанотехнологи та їх спонсори обіцяють більше, ніж вони мали б це робити, та здійснюють свою інноваційну активність, навмисно нехтуючи соціальними, культурними та екологічними наслідками того, що вони роблять» [9].

Аналогічним чином значної критики зазнає і комплекс поглядів, який отримав назву трансгуманізму. Оскільки трансгуманізм передбачає штучну зміну сутнісних компонентів людської природи, виникає питання: чи має людина право втручатися у задум Бога (природи)? А також: чи має вона достатню компетенцію для того, щоб визначити, які власні психічні та біологічні складові і у якій мірі підлягають корегуванню? Адже тих даних, які виробляються у науках про людину, може виявитися недостатньо. Опоненти трансгуманістів звинувачують їх у гюбрисі, який полягає у привласненні ними права визначати, які зміни є бажаними для сучасників та майбутніх поколінь.

Отже, раціоналізм, з яким людина підходить до розуміння своїх стосунків із природою, має слабкі місця, на які вказують дослідники. При цьому, саму наявність розуму у людини як фактор її винятковості порівняно з іншими живими істотами деякі автори також ставлять під сумнів, називаючи впевненість у цьому нічим іншим, як гюбрисом. Про це пише А. Швейцер у статті «Використання знарядь праці, культура та людський гюбрис». Він констатує, що людина поставила себе вище інших біологічних видів на підставі таких критеріїв, як використання знарядь праці і виникнення культури. Але дані наукових досліджень демонструють випадки використання знарядь праці та елементи культури у тварин (зокрема, деяких видів мавп). Таким чином, говорить автор, критерії винятковості людини як біологічного виду є надуманими. «Люди схильні вважати, що наш вид перевершує і стоїть окремо від тваринного світу, що ми кінцева точка еволюції життя на Землі. Це поняття є не тільки хибним, але й надзвичайно небезпечним. Саме це є гюбрисом і зарозумілістю, які викликають випадки нашої найбільш нестійкої поведінки», – пише Дж. Швейцер [10].

Проаналізовані вище ідеї свідчать про те, що на сьогоднішньому етапі у світі формується позиція щодо вирішення конфлікту людини з природою, альтернативна до технократичної. Ця позиція робить акцент на необхідності перетворень у культурно-філософській сфері, а саме – переусвідомленні людиною свого місця у природі, розуміння взаємозалежності з нею, визнання її як цінності, що не вимірюється лише корисністю для людини і вимагає морального ставлення до себе. Закономірною у цьому контексті є поява організацій, які досліджують гюбрис у різних сферах людської діяльності, намагаючись знайти способи його обмеження. Прикладом такої організації є Daedalus Trust. Іншим напрямком міжнародної активності у даному контексті є рух за глобальну справедливість. Він об'єднує різні ідейні течії, які націлені на усунення суспільного дисбалансу, який спостерігається у багатьох сферах життя. Серед іншого, недбале ставлення людини до природи розуміється як злочин не лише проти природи, але й проти інших людей, які зацікавлені у її збереженні – той, хто завдає шкоди природі, по суті, краде її у своїх сучасників та наступних поколінь. Вочевидь, гюбрис осіб, що страждають на нього, повинен бути обмежений різними способами – виховним, медико-психологічним, через суспільний тиск.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ладриер Ж. Как научная деятельность включается в христианскую жизнь [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: http://azbyka.ru/vera_i_neverie/nauka_i_religiya/Ladrier_Nauka-jizn_3g-all.shtml.
2. Оуэн Д. История болезни. Недуги мировых лидеров последнего столетия / Дэвид Оуэн. – СПб.: «Амфора», 2011. – 640 с.
3. Сурков В. Гюбрис і влада: порочне коло // Філософія науки: традиції та інновації. – 2014. – №1 (9). – С. 187-193.
4. Сурков В. Гюбрис як фактор формування злочинної особистості / Сурков В. В. // Грі. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2014. – №5 (109). – С. 28-32.
5. Швабе К. «Запрограммированный» человек – генная инженерия и будущее общества [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://www.goethe.de/ins/ru/lp/kul/dur/den/fem/ru9726370.htm>
6. Andrews N. Hubris, ecological crisis and psychological threat [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://cultureprobe.wordpress.com/2014/01/29/hubris-ecological-crisis-and-psychological-threat/>
7. Heath J. The hubris of modern rationalism [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://fullcomment.nationalpost.com/2014/04/15/joseph-heath-the-hubris-of-modern-rationalism/>
8. Heibel M. Destroying Planet Earth: Geoengineering is the Ultimate Hubris, without Democratic Control. Interview with Vandana Shiva [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://www.globalresearch.ca/destroying-planet-earth-geoengineering-is-the-ultimate-hubris-without-democratic-control/5370179>
9. Jamison A. Can Nanotechnology Be Just? On Nanotechnology and the Emerging Movement for Global Justice [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11569-009-0064-0#page-1>

10. Schweitzer J. Tool Use, Culture and Human Hubris [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: http://www.huffingtonpost.com/jeff-schweitzer/tool-use-culture-and-huma_b_2617830.html

11. Stephens C. Biodiversity and global health–hubris, humility and the unknown [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://iopscience.iop.org/1748-9326/7/1/011008/>

12. Swedish M. Human hubris is wreaking havoc on our bodies and souls [електронний ресурс] – Режим доступу – URL: <http://www.ecologicalhope.org/featured/human-hubris-is-wreaking-havoc-on-our-bodies-and-souls/>

13. Swedish M. Human hubris – the long sad tale of the Mississippi River [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://www.ecologicalhope.org/featured/human-hubris-the-long-sad-tale-of-the-mississippi-river/>

14. Swedish M. There's no fixing this – the Gulf and its lessons [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://www.ecologicalhope.org/featured/theres-no-fixing-this-the-gulf-and-its-lessons/>

15. Wikipedia. The Free Encyclopedia [електронний ресурс] – Режим доступу. – URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Hubris>.

РЕЗЮМЕ

В. В. Сурков. Гюбрис как фактор отчуждения человека от природы.

В статье рассмотрены современные контексты использования понятия «гюбрис», связанные с экологической проблематикой, а также взаимовлиянием человека и природы в более широком смысле. Человек в своем сознании склонен отделять себя от природы, противопоставлять себя ей, что приводит к конфликту с ней. Полагаясь на возможности своего ума, человек рассчитывает на будущее разрешение этого конфликта посредством дальнейшего развития технологий. В то же время, такая позиция вызывает активную критику и воспринимается как гюбрис, который диктует человеку неверные решения и лишь ведет к обострению взаимоотношений с природой.

Ключевые слова: гюбрис, биоразнообразие, геоинженерия, экофеминизм, техноцентризм, трансгуманизм.

SUMMARY

V. Surkov. Hubris as a factor of alienation human from nature

The article describes the modern use of the term «hubris» related to environmental issues, as well as mutual influence of man and nature in a broader sense. Man in his mind tends to separate himself from nature, oppose himself to it, which leads to conflict. Relying on the capabilities of his mind, man hopes for the future resolution of the conflict through the further development of technology. At the same time, such a position is hubris that dictates a person the wrong decisions, and only exacerbates the relationship with nature.

Key words: hubris, biodiversity, geoengineering, ecofeminism, Technocentrism, Transhumanism.